

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محلّه‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی نمونه موردی مساجد محلّه‌ای قزوین¹

جمال‌الدین سهیلی²، مهدی خاک‌زند³، رسول پهلوان‌پور⁴

چکیده

مسجد به‌عنوان مهم‌ترین نمود معماری اسلامی، سنگری است که می‌توان از آن در راستای بازشناسی و مواجهه با تهدیدها و فرصت‌های پیش‌رو، احیای سرمایه‌های فرهنگی و ارزش‌های اسلامی استفاده کرد. در چهارچوب الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و همچنین سیر کلی تحولات مطلوب ایران در عرصه فکر، علم و زندگی، مسجد مهم‌ترین پایگاه نقش‌آفرین است. در تحقیق حاضر با استفاده از روش پیمایشی، به بررسی تأثیر مدل‌های ادراک حسی مؤثر بر افزایش رضایتمندی در مساجد محلّه‌ای شهر قزوین پرداخته شده است. پس از تبیین مدل‌ها و مؤلفه‌های ادراک حسی، معیارهای ارزیابی مؤثر بر افزایش رضایتمندی در مساجد استخراج و پرسش‌نامه طبق طیف لیکرت تنظیم شده و با روش مدل‌یابی معادلات ساختاری (SEM) روابط میان متغیرها و میزان تأثیر آنها تحلیل شدند. یافته‌های تحقیق، وجود رابطه معنادار میان مؤلفه‌های ادراک حسی و رضایتمندی در مساجد محلّه‌ای را نشان می‌دهند که

1. این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «تبیین مدل‌های ادراک حسی مؤثر بر حسن تعلق به مکان در مساجد محلّه‌ای معاصر (نمونه موردی مساجد محلّه‌ای معاصر قزوین)».

2. استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی / j_soheili@yahoo.com

3. استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی / mkhakzand@iust.ac.ir

4. دانشجوی دوره دکتری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی / r_pahlavanpour@yahoo.com

در آن، میزان تأثیرگذاری شاخصه‌های فرهنگی و نظام اجتماعی موجود در محله از دیگر شاخصه‌ها بیشتر است. همچنین رعایت الگوهای حسی در طراحی عناصر تشکیل‌دهنده مساجد سبب افزایش حس رضایتمندی شده و این امر به ایجاد و تقویت الگوهای معماری حسی انطباقی در مکان‌های مذهبی می‌انجامد.

واژگان کلیدی: مساجد محله‌ای، ادراک حسی، الگوهای معماری ایرانی - اسلامی، معماری حسی انطباقی، رضایتمندی.

1. مقدمه و بیان مسئله

همان‌طور که قرآن رسالت جهانی دارد و گستره گیتی باید عرصه ظهور و تجلی نور هدایت اسلام و قرآن باشد، ظرفیت مهم‌ترین پایگاه دینی یعنی مسجد نیز به گونه‌ای است که باید محور تحولات بنیادین جهانی قرار گیرد. امروزه با رشد بی‌رویه سازمان‌های بین‌المللی و فراملی روبه‌رو هستیم. همین رویکرد را باید در نگاه به سازمان مساجد اسلامی داشته باشیم. در نگاه نظریه‌پردازان اسلامی، نهاد «مسجد» سازمانی فراملی است و می‌تواند در بروز جهانی‌سازی و فرایند جهان‌گستری تأثیرگذار باشد. اگر می‌خواهیم سیر تحولات جهانی را به سمت عبودیت خدای متعال رهبری کنیم، باید نگاهی نو به عالم و انسان بیفکنیم و فرهنگ‌های سنتی و بومی را در سرتاسر جهان در راستای معرفت حق جهت‌دهی کنیم و این مهم جز با محوریت سازمان‌یافته «مسجد» سامان نمی‌یابد (غروی‌ان، 1391). این مهم در میان تمامی ادیان اهمیت دارد که مؤمنان هر دین ملزم به استفاده از فضاهای خاص عبادی هستند. معماری مساجد به‌عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام، مهم‌ترین نمود معماری اسلامی محسوب می‌شود که در پهنه سرزمین‌های اسلامی از تنوع و گوناگونی خاصی برخوردار است. مسجد در قلب معماری اسلامی جای دارد و نمادی مناسب برای اعتقادات مربوط به آن است. مسلمانان این نقش نمادین را در همان مرحله آغازین دریافتند و همان بود که سبب ایجاد نشانه‌های بصری مناسبی شد. از دیدگاه هنرمندان و معماران مسلمان، جهان هستی آفریده خداوند منان و مسجد آفریده بشر و تمثیلی از حیات و هستی است. شباهت انسان، جهان و معماری رازی است که حکما و معماران مسلمان توانسته‌اند تا حدودی پرده از آن بردارند. آنان از طریق دل خود به عالم هستی نقاب زده‌اند و سپس براساس طرح الهی، به آفرینش جهان معنوی کوچک‌تری در دل آن دست یافته و مسجد را ساخته‌اند. اصلی‌ترین کارکرد مسجد عبادت است ولی به حکم ضرورت، مسجد ایفاگر نقش‌های گوناگون در مقاطع زمانی مختلف بوده است.

مسجد در طول زمان نه تنها جایگاه اصلی اجتماع مؤمنان برای برگزاری مراسم عبادی، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز بوده است. بدین ترتیب مسجد از نظر عملکرد نهادی بود با چندین نقش (زرگر، 1386: 56)؛ چنانکه در صدر اسلام جز برگزاری نماز و انجام عبادات، فعالیت‌های گوناگون فرهنگی و اجتماعی مردمان شهر در

مسجد انجام می‌شد. پس از آن به مرور زمان، بعضی عملکردها از مسجد جدا شده و دارای مکانی خاص خود شدند، مانند مدارس ولی در هیچ دوره تاریخی، مسجد تنها یک عبادتگاه نبوده است. براساس دیدگاه امام خمینی (ره) مساجد نباید صرفاً محل عبادت باشند بلکه باید محلی برای فعالیت‌های سیاسی و تبلیغاتی بوده و تا حد امکان عملکردهایی در مسجد جریان داشته باشند که جوانان را جذب مساجد سازد (صحیفه نور، 1378: 155).

مسجد خالص‌ترین، آرمانی‌ترین و محتواگرایانه‌ترین موضوع معماری است که در بطن شکل‌گیری عناصر اصلی تشکیل‌دهنده آن، اصالت‌بخشیدن به موضوع، مفاهیم و پایه‌های معنایی مندرج در اصول و ایده‌های اسلامی امری ضروری و اساسی تلقی می‌شود. متأسفانه غفلت از این ضروریات، امروزه در طراحی مساجد به صورت گرایش مزمن درآمده است و «مصادق‌گرایی افراطی» را که توجه به مصادق‌ی خاص و سرهم‌بندی چند عنصر و کالبد شناخته شده است، بیان می‌دارد (زرگر: 1386: 56). در عصر حاضر، مساجد مسلمانان با کالبد و اشکال متفاوت با گذشته، طراحی و ساخته می‌شوند و جست‌وجوی شیوه شکل‌گیری این کالبدها و اشکال متفاوت در دهه‌های اخیر، بسیار مورد توجه قرار گرفته و به رسالتی برای تمامی نظریه‌پردازان معماری اسلامی تبدیل شده است.

خاستگاه هنر و معماری اسلامی با ساخت مسجد آغاز شده است و توجه به این مقوله می‌تواند تحول‌شگرفی در ترویج معماری اسلامی ایجاد کند. با علم به اینکه انقلاب فرهنگی از مساجد آغاز می‌شود، نگاه ویژه و همه‌جانبه به مساجد می‌تواند در تحقق اهداف سند چشم‌انداز هویت اسلامی - ایرانی به‌عنوان مهم‌ترین مرکز فرهنگی قابل اعتماد مردم، نقشی حیاتی ایفا کند. ولی در دوران معاصر فقدان سیاست‌های مستقل و مدوئی که دربرگیرنده تمامی مسائل مربوط به طراحی و ساخت مساجد هستند، باعث شده است تا نظریه‌پردازان معماری اسلامی ایرانی معاصر، در مورد الگوهای مناسب هدایت‌کننده معماری و شهرسازی آینده به نتیجه‌ای نرسند. این امر سبب شده است تا ایران اسلامی که همواره طلایه‌دار توسعه و الگوسازی فرهنگ اسلامی ایرانی در جهان اسلام بوده است و همچنین براساس رسالت سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت که مبنی بر رسالت ملت و نظام جمهوری اسلامی ایران باید حرکت عقلانی، مؤمنانه و متعهدانه‌ای را در جهت ایجاد تمدن نوین اسلامی متناسب با آرمان‌ها در زیست‌بوم ایران ترسیم کند، نتواند نقش بسزایی در الگوسازی و الگودهی طراحی مساجد معاصر به دیگر کشورها داشته باشد.

در حال حاضر چالش‌های زیادی در الگوسازی مساجد وجود دارد و همین امر موجب شده است تا در این تحقیق به رفع مشکلات در فرایند طراحی و ساخت مساجد به‌ویژه مساجد محله‌ای پرداخته شود تا بتوانیم شاهد افزایش روزافزون و گسترش توجه اقشار جامعه به مساجد و تبیین الگوهای شکل‌دهنده مساجد محله‌ای با توجه به معماری ایرانی - اسلامی، جهت هویت‌بخشی و فراگیری الگوهای مساجد ایرانی - اسلامی باشیم.

2. اهداف و پرسش‌های پژوهش

اهمیت رسالت معماران معاصر ایرانی را می‌توان در این موضوع دانست که باید تغییرات گوناگون در طراحی مساجد را در بستر شهرهای معاصر اسلامی - ایرانی تحلیل کرده و نتایج آن را برای حل بحران به‌وجودآمده در ساخت‌وسازهای مکان‌های مقدسی چون مسجد به کار گیرند؛ از این‌رو هدف اصلی این پژوهش، واکاوی چگونگی تأثیر مدل‌های ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی کاربران در مساجد محله‌ای معاصر و تبیین و ترویج الگوهای معماری اسلامی ایرانی متناسب با مقتضیات روز و تقویت‌کننده و تعمیق‌دهنده فرهنگ توحیدی است. هدف دیگری که در این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد، شناساندن مساجد به‌عنوان محلی برای ترویج آموزه‌های اخلاق اسلامی، هنجارهای مدنی، تبلیغ عملی دین، شناساندن عملی و واقع‌بینانه ارزش‌ها و دستاوردهای انقلاب اسلامی به جهان اسلام است. در سیر دستیابی به این هدف، انجام مطالعات میدانی و تحلیل شرایط محلی از نظر نیازهای فرهنگی و اجتماعی و حتی اقتصادی موجود در محله‌های شهری بسیار حائز اهمیت بوده است که این مهم یکی از الزام‌های مکان‌یابی و طراحی مساجد محله‌ای به شمار می‌رود؛ در نتیجه یکی از مهم‌ترین پرسش‌های پژوهش حاضر این است که آیا واکاوی میزان تأثیر مؤلفه‌های ادراک حسی در ساکنان محله‌ها تأثیری در افزایش حس رضایتمندی به مساجد محله‌ای معاصر و ایجاد شاخصه‌های الگوساز این‌گونه مساجد دارد؟

3. پیشینه تحقیق

تاریخچه پرداختن به مؤلفه‌های کیفی در معماری از دهه 1960 میلادی آغاز شده است که حس مکان و در درجه بالاتر حس تعلق به مکان، به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌های سازنده کیفیت کالبدی بناها ظهور یافت. در حال حاضر کتاب‌ها و مقاله‌های گوناگونی در زمینه حس تعلق به مکان و رضایتمندی از مکان

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

ارائه شده است که در طول این پژوهش تلاش می‌شود خلاصه‌ای از مفاهیم و کاربردهای متناسب با موضوع مقاله استفاده شود. گفتنی است با توجه به تحقیقات انجام شده در این زمینه، محقق به این نتیجه رسیده است که به موضوع مقاله با رویکرد مورد نظر یعنی بررسی چگونگی تأثیر مدل‌های حسی در تبیین و ترویج الگوهای شکل‌دهنده مساجد محله‌ای به‌عنوان الگوهای معماری اسلامی ایرانی متناسب با مقتضیات روز، توسط محققان دیگر پرداخته نشده است.

پورجعفر (1391) در پژوهشی با عنوان «الگوی پیشنهادی محله، با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی - اسلامی» به مبانی طراحی محله‌های مسکونی در شهرهای اسلامی از صدر اسلام تاکنون پرداخته است و در آن نقش و جایگاه مسجد را به‌عنوان یکی از عوامل مهم محله‌ای و برطرف‌کننده بسیاری از نیازهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بخش‌های مسکونی شهر بررسی کرده است. وی در این پژوهش طبق نتایج به‌دست‌آمده از بررسی محله‌ها در شهرهای اسلامی گذشته، به این مهم دست یافت که مسجد نقش پُراهمیتی در ابعاد کیفی طراحی شهرها و بازتاب اجتماعی مسائل نسبت به مبانی طراحی واحدهای همسایگی در غرب داشته است.

خدایی و خزاعی (1395) در پژوهشی با عنوان «ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محله‌ها به‌عنوان مکانی برای سکونت» به ارزیابی مکان‌گزینی مساجد محله‌ای براساس شاخص‌های مطلوبیت، سازگاری و آسایش و میزان دستیابی محله‌ها به ساختار هویتی به‌عنوان مکانی برای سکونت پرداخته است. بدین‌منظور ابتدا به ارائه مدلی مفهومی از مقایسه تطبیقی شاخص‌های مکان‌گزینی و معیارهای هویت‌بخشی به محله‌ها پرداخته شده و سپس از میان مناطق سیزده‌گانه کلان‌شهر مذهبی مشهد، منطقه مطلوب و مساجد مورد نظر براساس نوع بافت و میزان برخورداری مذهبی انتخاب شده‌اند. نتایج تحقیق، میزان اثربخشی معیارهای هویت‌بخشی مانند آرامش، امنیت و آسایش را در مکان‌گزینی مساجد محله‌ها نشان می‌دهد و به‌طورکلی از میان پنج معیار هویت‌بخشی به محلات به‌عنوان مکانی برای سکونت، معیار آرامش و امنیت در جایگاه مناسب‌تری قرار دارند.

احمدیان و عرفانیان (1394)، مقاله خود را با عنوان «بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد» ارائه کردند. این تحقیق با بررسی متغیرهای مربوط به فعالیت‌های چندگانه مسجد در سطح محله در هشت محور کلی (نقش مسجد در غنی‌سازی اوقات فراغت، ایجاد فضای فرهنگی، رایه کمک‌های مالی، برگزاری مراسم و جلسه‌های مذهبی - فرهنگی، افزایش مشارکت ساکنان محله، ارائه

کمک‌های مشاوره‌ای، اولویت‌سنجی مسائل، مشکلات و نیازهای محله، ارتقای امنیت فردی و اجتماعی از طریق افزایش نظارت درونی و بیرونی) و همچنین، بررسی استقبال مردم محله از فعالیت‌ها، برنامه‌ها و بسترهای فراهم‌شده توسط مسجد به تحلیل نقش آن به‌عنوان گسترده‌ترین شبکه‌ی فراگیر اجتماعی و نقش‌آفرینی در توسعه محله‌ای در مشهد مقدس می‌پردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، مساجد در محورهای مورد بررسی برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند.

4. ملاحظه‌های نظری پژوهش

4-1. تعاریف مفاهیم

4-1-1. مساجد محله‌ای

در بحث حاضر مساجد محله‌ای بخشی از فضای عمومی شهری بوده و مکان تبلور کنش‌های اجتماعی و بازاریابی از تمایزهای بین گروه‌های مختلف اجتماعی است. این فضاها مساجد کوچکی هستند که هزینه‌های آن را معمولاً جمعیت محلی که دارای طبقات اجتماعی خاصی هستند، می‌پردازند و نگهداری آن نیز بر عهده همین جمعیت است. این مساجد از نظر اقتصادی عملی و قابل تکثیر هستند و کارکردهای دینی و اجتماعی مهمی دارند. از طریق همین مساجد است که هر جمعیت پراکنده‌ای اعم از مهاجرنشین یا سکنی‌گزیده با طبقات اجتماعی گوناگون، با جامعه بزرگ شهری ارتباط برقرار می‌کنند.

این مساجد علاوه بر اینکه محلی برای اقامه نماز هستند، غالباً فرم مجتمعی را به خود می‌گیرند که در خدمت همه نیازهای اجتماعی، فرهنگی و دینی محلی یعنی کارکردهای خانواده، آموزش، فعالیت‌های زنان، کتابخانه و حتی تهیه غذای طبقات اجتماعی خاص آن محله، قرار می‌گیرند (هولود و خان¹، 1390: 21). می‌توان گفت انعطاف مساجد محله‌ای در خدمت‌گزاری به جامعه از نظر اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی بیشتر از دیگر مساجد شهری است (آصف²، 2018). این مساجد اغلب بدون توجه به الگوهای اصلی شکل‌دهنده مساجد، بسیار بی‌قاعده بوده و اغلب از سوی اشخاص ناآگاه به اصول اصلی طراحی مسجد که بیشتر متعلق به طبقه اجتماعی خاص آن محله هستند، ساخته می‌شوند.

1. Holod & Khan

2. Asif, Nayeem

4-1-2. ادراک حسی

در فرایند ادراک محیط، بخش زیادی از شناخت و تماس با دنیای خارج به وسیله اندام‌های حسی حاصل می‌شود. شهر، یورش به حواس است. در شهر اشیا دیده و لمس می‌شوند، بوها استشمام می‌شوند، صداها شنیده می‌شوند و بدین ترتیب تجربه‌های حسی - عاطفی متنوعی شکل می‌گیرند؛ حال آنکه بیشتر به توصیف «عینی و فنی» شهر به دور از صفات «حسی» آن پرداخته شده است (لطفی، 1394). با توجه به این امر به نظر می‌رسد انسان در منظر ذهنی - ادراکی فقیری زندگی می‌کند که تنها لایه‌ای سطحی از تجربیات را ثبت می‌کند؛ از این رو ظرفیت‌های ادراکی در حال کم‌شدن است چراکه به اندازه کافی بیشتر حواس به رسمیت شناخته نشده و به آن‌ها پرداخته نشده است (لندری، 2008). انسان‌ها ترجیح می‌دهند توجه خود را به سمت برترین نیت متمرکز کنند و امید دارند با انجام این کار، معنویت را در معماری معاصر و به‌ویژه فضاهای مذهبی معرفی کنند. همچنین معتقدند این‌گونه فضاها زمانی درک می‌شوند که الگوهای ادراک حسی و قابلیت تجربه‌شدن در آن‌ها پدیدار شوند (لیون، 2018). انسان‌ها محیط را تحت تأثیر قرار داده و خود تحت تأثیر آن قرار می‌گیرند. در حالت معمولی برای اینکه این عمل متقابل انجام گیرد، ابتدا باید محیط را احساس کنیم، این امر به وسیله تحریکات محیطی روی اندام‌های حسی انجام می‌پذیرد. چهار حس عمده و باارزش در احساس محیط، بینایی، شنوایی، بویایی و لامسه است.

4-1-3. معماری حسی انطباقی³

معماری حسی انطباقی معماری است که در آن افراد پس از برقراری تجربه حسی با محیط، بهتر از قبل رفتار می‌کنند و این امر در نهایت به ساکنان محیط و رسیدن آنان به اهداف مورد نظر خود کمک می‌رساند. طراحی حسی تطبیقی سبب افزایش آگاهی بین ساکنان و محیط‌های ساخته‌شده خواهد شد و تعامل بین این دو بر هر یک تأثیر می‌گذارد. از آنجاکه فناوری به پیشرفت خود در آینده ادامه خواهد داد، مهم است که طراحان آنچه تجربه انسانی را می‌سازد در آغوش گرفته و معماری حسی انطباقی را به‌عنوان هدایت‌کننده تکنولوژی برای کنترل، حفظ و تجلیل از زیبایی تجربه حسی انسان به کار گیرند. دسترسی بیشتر به چنین محیط‌هایی به دلیل ایجاد تجربه حسی، موجب رشد الگوهای ممتاز و

1. Landry
2. Lyons
3. Adaptive Sensory Architecture

نامحسوس در آینده می‌شود. معماری محیط‌های حسی انطباقی کاتالیزوری است که از آن طریق یادگیری حسی نسبت به محیط برای ساکنان ایجاد می‌شود. همچنین در نقش حلقه بهبود فضاهای معماری عمل می‌کند و از طریق طراحی حسی، محیط‌هایی را با تجربه چندحسی برای ساکنان پدید می‌آورد که در نهایت سبب افزایش حس رضایتمندی و تعلق به مکان در افراد می‌شود (لمان¹، 1970).

4-1-4. رضایتمندی

رضایتمندی از فضای معماری پدیده‌ای پیچیده، به عوامل گوناگونی وابسته است. می‌توان رضایتمندی را بیانگر میزان ارضای تمایلات و نیازهای اساسی انسان‌ها دانست و از این طریق است که مفهوم رضایتمندی با نیاز مرتبط می‌شود. انسان به عنوان پیچیده‌ترین و کامل‌ترین موجود جهان آفرینش، دارای نیازها و انگیزه‌های متنوع و بی‌پایانی است که اهداف و فعالیت‌های او را تحت تأثیر قرار می‌دهند. یکی از دیدگاه‌های مهم در مورد تعریف رضایتمندی، توسط فرانچسکیتو مطرح شده است. وی این مفهوم را نگرش و ساختاری چندوجهی تعریف کرده است که دارای ویژگی‌های شناختی، تأثیرگذاری و احساسات چندبعدی است. بسیاری از محققان مدعی شده‌اند این تعریف از رضایتمندی، کامل‌تر و جامع‌تر است و از آن به عنوان ساختار مفهومی چندبعدی یاد کرده‌اند. در واقع متغیرهای فردی به صورت مستقل، مؤثرترین عامل بر سطوح متفاوت انتظارات و تمایلات افراد از زندگی شناخته می‌شوند.

عوامل اجتماعی و کالبدی محیط‌های معماری نیز تجربه‌های واقعی افراد را از این محیط‌ها شکل می‌دهند. در این میان، هرچه در انتظارات افراد با تجربه واقعی آن‌ها از محیط همپوشانی بیشتری وجود داشته باشد، رضایتمندی از محیط معماری افزایش می‌یابد (فرانچسکیتو²، 1989)؛ از این رو ایجاد ارتباط و پیوند محیط با ادراکات انسان در مکان‌های خاص به‌ویژه مساجد و حضور مداوم در آن مرکز پرمحتوا و عمیق که نقش تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت بشری دارد، موجب شده است تا مساجد جایگاه خاص و ویژه‌ای در مراحل رشد و تکامل معنوی انسان داشته باشند.

با توجه به مفهوم رضایتمندی و برداشت‌های سلیقه‌ای که به واسطه تجربه‌های گذشته انسان از این مفهوم به وجود آمده است، تأثیرات سطوح متفاوت انتظارات و تمایلات روانی و عرفانی

1. Lehman
2. Francescato

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

محیط کالبدی مساجد بر انسان برای ایجاد فضایی روحانی و ارتباط معنوی با خالق جهان هستی که خود زیبا و پدیدآورنده اصلی زیبایی هاست، در طراحی معماری مساجد ایران عامل اصلی بوده است، و تمرکز بر طرح کالبدی و خلق زیبایی در نقوش تزئینی عناصر فیزیکی آن با فرهنگ، باور، ایمان و هنر مردمانی که مستمر با آن محیط ارتباط دارند، از عوامل اصلی پیوند معنوی انسان با محیط است و آشنایی با ارزش‌های بشری و افزایش حس رضایتمندی، حس موجودیت نظام آفرینش و هستی انسان را شامل می‌شود.

4-2-4. چهارچوب نظری پژوهش

4-2-4. مسجد و کارکرد آن از نظر امام خمینی (ره)

با توجه به فراوانی نظرها و فرمایش‌های امام خمینی (ره) درباره نقش و عملکرد مسجد، این امر بیانگر نقش پُراهمیت مساجد در شکل‌دهی ساختار فرهنگی و اجتماعی جامعه اسلامی - ایرانی است. به همین منظور به مجموعه‌ای از بیانات ایشان در مورد مسجد و جایگاه ویژه آن در جامعه اسلامی می‌پردازیم.

4-2-1-1. مسجد؛ مرکز تعلیم و تربیت

امام خمینی (ره) در تذکر به نقش مهم مسجد در امور تربیتی می‌فرماید: «مساجد باید مرکز تربیت صحیح باشند، اشخاصی که به مسجد می‌روند باید تربیت شوند، البته به تربیت‌های اسلامی، مساجد را خالی نگذارید. آن‌هایی که می‌خواهند نقشه بکشند و شما را از مسجد دور کنند، دشمن‌های شما هستند (صحیفه نور، ج 12: 217). همچنین می‌فرماید باید در ماه مبارک تربیت و تعلیم به تمام معنا در همه بعدش در مساجد باشد (صحیفه نور، ج 12: 211). امام خمینی (ره) مانند بسیاری از مسائل مختلف دیگر که از عموم ملت برای فعالیت دعوت می‌کردند، در رابطه با امر تعلیم و تربیت در مساجد نیز از همه افراد، از بالاترین مقامات اجرایی تا فرد فرد ملت درخواست کرده‌اند در راستای این امر در مساجد کوشا باشند.

4-2-1-2. مسجد؛ مرکز سیاسی

از نظر ایشان مسجد مرکز سیاست اسلام بوده است. در دوران انقلاب اسلامی ایران نیز پس از محور

اعتقادی و عبادی، پررنگ‌ترین، فعال‌ترین و بارزترین بخش کار مساجد در محور سیاست بوده است؛ چراکه در آگاهی و بیداری توده‌های مردم در دوران پیش و پس از انقلاب نقش مؤثری داشته‌اند و رژیم‌های استعماری جهان نیز از مسجد بیش از هر نهاد انقلابی می‌ترسند. واضح است همان‌گونه که مسجد از آغاز خانه خدا و محبوب‌ترین مکان‌ها و نخستین کانون عبادی بوده است، و همان‌طور که نخستین جایگاه دانش و مرکز تعلیم و تعلم قرآن و بحث و بررسی مسائل دینی بوده است، به همان نسبت نخستین نهاد سیاسی در جامعه اسلامی و برخوردار از جایگاه و اعتبار خاصی بوده است. امام خمینی (ره) در تبیین بُعد سیاسی مسجد می‌فرماید: «در مسجد نماز برپا می‌شده است، تکلیف معین می‌شده است، جنگ‌ها از آنجا شالوده‌اش ریخته می‌شود، تدبیر ممالک از مساجد شالوده‌اش ریخته می‌شود. مسجد مثل کلیسا نیست، کلیسا یک رابطه فردی بین افراد و خدای تبارک و تعالی است، ولی مسجد مسلمین مرکز سیاست اسلام بوده است» (صحیفه نور، ج 1: 120).

3-1-2-4. مسجد؛ مرکز تبلیغ اسلام

ایشان مسجد را سنگر حفظ و تبلیغ اسلام می‌دانستند: «ای ملت، مساجد خودتان را حفظ کنید، ای روشنفکران، مساجد خود را حفظ کنید» (صحیفه نور، ج 7: 58). مساجد همان‌طور که در صدر اسلام مرکز سیاست بوده اکنون نیز باید باشد. خطبه‌های نماز جمعه، خطبه‌های سیاسی بوده است. همیشه مساجد مرکز بسیج و مرکز تبلیغات اسلام بوده است (صحیفه نور، ج 7: 121).

4-1-2-4. مسجد؛ جایگاه حضور جوانان

نکته‌ای که بیان آن در اینجا مهم به نظر می‌رسد، رابطه جوانان و نوجوانان با مساجد است. در جامعه اسلامی نوجوانان و جوانان باید از نگرشی مثبت و خوشایند درباره مکان‌های مقدس همچون مساجد برخوردار باشند و مسجد باید تداعی‌کننده احساسات و خاطره‌های زیبا و به‌یادماندنی برای آنان باشد: «مساجد باید مجتمع بشود از جوان‌ها... وقتی جماعت برود و اشخاص مؤثر بروند، مردم بروند، همه (جوانان) بروند آنجا مجتمع بشوند و در آنجا خطیب پرایشان مسائل روز را بگویند و مسائلی که مشکلاتی دارند بگویند، این حل می‌کند مطلب را» (صحیفه نور، ج 13: 155).

آنچه از لابه‌لای سخنان و پیام‌های حضرت امام خمینی مشهود است، تأکید و سفارش بر اهمیت مسجد و اجتماع در آن است؛ ولی آنچه از مجموع سخنان ایشان درباره نقش مهم و سرنوشت‌ساز

مسجد در جامعه اسلامی به دست می آید، حفظ مسجد در راستای حفظ اسلام و دورنشدن از اهداف آن است. مسجد علاوه بر نقش عبادی باید دارای عملکردهای سیاسی و اجتماعی نیز باشد. مساجد باید مرکز تبلیغ و کانون انتشار فرهنگ اسلامی ایرانی باشند و طوری طراحی و فعالیت‌های موجود در آن‌ها هدایت شود که با حضور مستمر اقشار گوناگون جامعه در آن، به عنوان قلب فرهنگی به محله‌ها و جامعه شهری ایرانی معرفی شوند. همچنین یکی از خطرناک‌ترین نقش‌های مسجد، تعیین چهارچوب فکری صحیح و مناسب برای شکل‌دهی اذهان اهل مسجد در سراسر جهان است. اهمیت این امر تا بدان‌جاست که همه مسلمانان عالم، واقعیت‌ها و مسائل پیرامونی خود را با توجه به الگوهای اسلامی و چهارچوبی که مسجد در اذهان آنان می‌نگارد، تعبیر و تفسیر می‌کنند.

شکل شماره ۱. مسجد جوادالائمه قزوین

شکل شماره ۲. مسجد هفت‌درب قزوین

5. روش تحقیق

پژوهش حاضر که به بررسی تأثیر مدل‌های ادراک حسی مؤثر بر افزایش حس رضایتمندی در مساجد محله‌ای معاصر می‌پردازد، بر مبنای هدف، از نوع کاربردی و بر مبنای روش، پیمایشی است. روش مورد استفاده در این پژوهش تلفیقی از روش‌های کمی و کیفی است. برای انجام مطالعات نظری و ارائه معیارها و شاخص‌های کیفی، روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و استفاده از اسناد و مدارک موجود و برای انجام مطالعات میدانی از روش‌های مشاهده، پرسش‌نامه، تمرکز بر اطلاعات برآمده از محیط، حس‌گردی^۱ یا برداشت حسی و صداگردی^۲ به‌عنوان ابزار گردآوری داده استفاده شده است. از نظر بررسی روابط بین متغیرها و تدوین فرضیه‌ها نیز از نوع علی و از بُعد زمانی مقطعی است. توزیع و جمع‌آوری پرسش‌نامه طی 24 روز در مهرماه سال 1396 انجام شده است.

نمونه موردی این پژوهش عبارت است از مساجد محله‌ای شهر قزوین که «مسجد جوادالائمه» و «مسجد هفت‌درب» برای انجام پژوهش انتخاب شده‌اند. مسجد جوادالائمه در محله ملاصدرا قزوین که یکی از محله‌های برخوردار از ساختار مدرن در طراحی شهری است، واقع شده است. کنار هم قرارگرفتن عناصر مدرن و سنتی مانند کافی‌شاپ و مسجد، ترکیب فضای اجتماعی، اقتصادی در کنار هم مانند پارک محلی (کاج) و فروشگاه‌های شاخص، طراحی خیابان‌ها و دسترسی به مراکز محله، سبب شده تا ملاصدرا جزء محله‌های مدرن شهری محسوب شود. دیگر مسجد مورد مطالعه «مسجد هفت‌درب» در شمال محله آخوند است که در بافت تاریخی شهر قرار دارد و شکل‌گیری آن به زمان صفویه بازمی‌گردد و جزء محله‌های متوسط سنتی است.

1. Sense Walking: روشی برای کشف ابعاد فیزیکی و شناختی تجربه بودن در یک مکان از طریق راه رفتن که در دهه 1960 پدیدار شد و ریشه آن به رویکردهایی برای شناخت واکنش انسان به زندگی روزمره بازمی‌گردد. این روش بر تمام حواس و تجربه‌های حسی یک محیط (شامل صداها، بوها، مزه‌ها، احساسات و غیره) برای شناخت منظر حسی آن تمرکز دارد (Henshaw & et al., 2013).

2. Sound Walking: این روش توسط شافر (Raymond Murray Schafer) در پروژه جهانی منظر حسی در 1994 ابداع شد. صداگردی روشی برای شناسایی منظر صوتی یک محیط و اجزای آن، گوش‌دادن و ضبط صداهای محیط است که شامل قدم‌زدن در سکوت، تمرکز بر هر آنچه در محیط شنیده می‌شود و پرسش‌های منحصر به مکان است (Adams, 2008).

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

جدول شماره ۱. مقدار KMO پرسش نامه

متغیرها	آماره KMO	میزان Bartlett's	درجه آزادی	سطح معناداری Sig
پرسش نامه	0/883	7120,97	1326	0/000

روایی پرسش نامه به منظور انجام تحلیل عاملی با استفاده از آماره‌های KMO¹ و Bartlett² است؛ بنابراین برای اطمینان از روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری (پرسش نامه) در مرحله اجرای پیش‌آزمون، 35 پرسش نامه در بین جامعه آماری این پژوهش (شامل تمام مراجعه‌کنندگان به مسجد جوادالائمه و هفت‌درب)، پخش و جمع‌آوری شدند و در نهایت مجموع 50 پرسش نامه برای اجرای مرحله پیش‌آزمون گردآوری شد. مقادیر آزمون KMO و Bartlett برای داده‌های پژوهش در جدول شماره 1 نمایش داده شده است. ماتریس همبستگی بین گویه‌های پرسش نامه در جامعه برابر با صفر است. با توجه به جدول شماره 1، مقدار ضریب KMO بزرگ‌تر از 0/7 است که نشان می‌دهد داده‌های پرسش نامه برای تحلیل عاملی مناسب است.

جدول شماره 2. مقدار آلفای کرونباخ

نام متغیرها	تعداد گویه‌ها	ضریب آلفای کرونباخ
پرسش نامه	52	0/915

در رابطه با پایایی پرسش نامه‌های پژوهش فوق که به صورت پیش‌آزمون با دریافت 50 پرسش نامه از حضار موجود در مساجد مورد مطالعه به دست آمده است، مقدار شاخص آلفای کرونباخ³ برای کل پرسش نامه طبق جدول شماره 2 برابر 0/915 است که نشان می‌دهد پرسش نامه پژوهش از پایایی کافی و مناسبی برخوردار است.

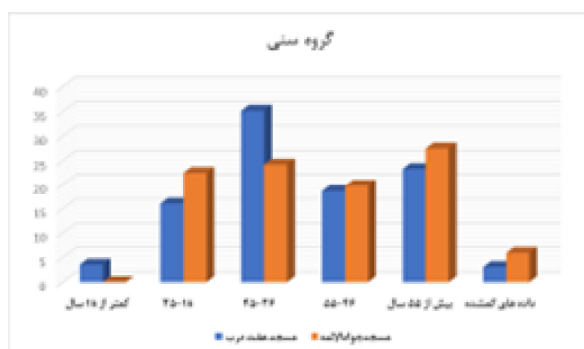
6. یافته‌های پژوهش

برای تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش و پاسخ‌دهی به پرسش اصلی پژوهش مبنی بر اینکه آیا مؤلفه‌های ادراک حسی در بین ساکنان محله‌ها در افزایش حس رضایتمندی به مساجد محله‌های معاصر و همچنین ایجاد شاخصه‌های الگوساز این گونه مساجد تأثیرگذارند، مدل را برای مسجد جوادالائمه و

1. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy
2. Bartlett Test of Sphericity
3. Cronbach's Alpha

مسجد هفت‌درب ترسیم و نتایج را ارائه می‌کنیم. نتایج آزمون کلوموگروف - اسمیرنوف^۱ نشان داد متغیرها دارای توزیع نرمال هستند. همچنین آمار توصیفی مربوط به اطلاعات جمعیت‌شناختی در مساجد هفت‌درب و جوادالائمه طبق نمودارهای زیر است:

نمودار شماره ۱. توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان براساس سن

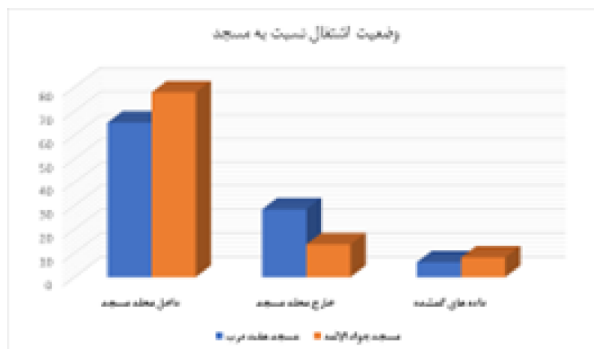
نمودار شماره ۲. توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان براساس تحصیلات

1. Kolmogorov-Smirnov Test

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

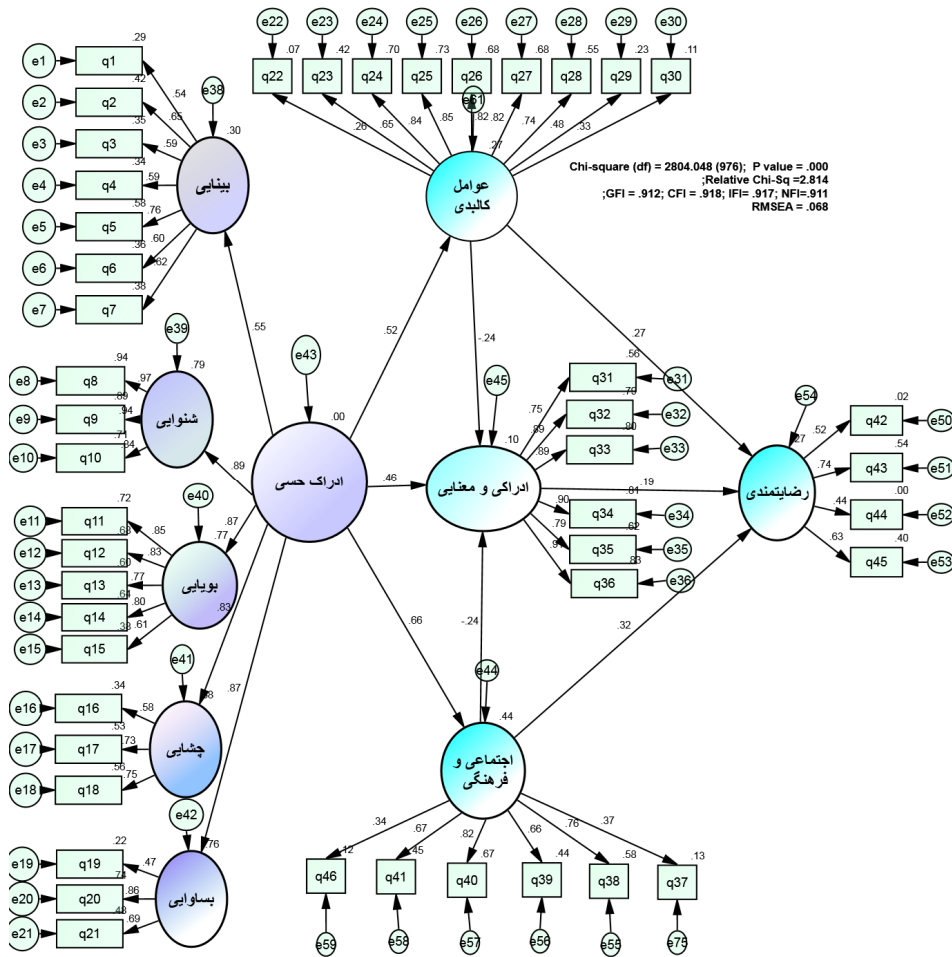
نمودار شماره 3. توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان براساس وضعیت اشتغال نسبت به مساجد

مدل‌های تحقیق برای مسجد جوادالائمه و مسجد هفت‌درب به ترتیب در شکل‌های 3 و 4 ارائه شده است که در آن‌ها دایره‌های بزرگ بیانگر عامل‌های نهفته، و مستطیل‌ها بیانگر سنجه‌های اندازه‌گیری مربوط به آن عوامل هستند. دایره‌های کوچک نیز نشان‌دهنده مقدار از واریانس تعیین‌نشده برای هر متغیر است. اگر بار عاملی بین $0/2$ و $0/6$ باشد، مطلوب و در صورتی که بزرگ‌تر از $0/6$ باشد، بسیار مطلوب است؛ بنابراین در این پژوهش بار عاملی مورد پذیرش را برابر $0/2$ در نظر می‌گیریم. مقادیر شاخص‌های برازش مدل در مسجد جوادالائمه به قرار زیر است: شاخص $RMSEA^1$ برابر با $0/068$ و شاخص‌های GFI^2 ، NFI^3 ، IFI^4 و CFI^5 به ترتیب برابر با $0/912$ ، $0/911$ ، $0/917$ و $0/918$ است که نشان‌دهنده برازش بالایی هستند. در مسجد هفت‌درب نیز $RMSEA$ برابر با $0/076$ و شاخص‌های GFI ، IFI ، NFI و CFI به ترتیب برابر با $0/933$ ، $0/929$ ، $0/937$ و $0/937$ است که این مقادیر نیز نشان‌دهنده برازش بالایی هستند. بارهای عاملی مدل در حالت تخمین استاندارد، میزان تأثیر هر کدام از متغیرها یا گویه‌ها را در تبیین واریانس نمرات سازه اصلی نشان می‌دهد.

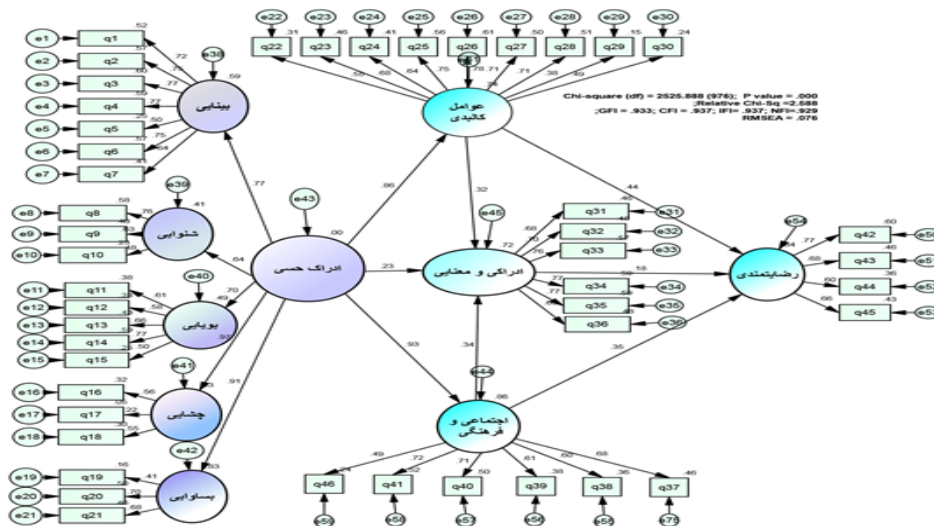
1. Root Mean Square Error of Approximation
2. Goodness of Fit Index
3. Nor Med Fit Index
4. Incremental Fit Index
5. Comparative Fit Index

شکل شماره 3. بارهای عاملی در حالت تخمین استاندارد مربوط به مدل کلی پژوهش (مسجد جوادالائمه)

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

شکل شماره 4. بارهای عاملی در حالت تخمین استاندارد مربوط به مدل کلی پژوهش (مسجد هفت‌درب)

6-1. یافته‌های مسجد جوادالائمه

کضوات معناداری بارهای عاملی بر عهده مقدار آماره t است. چون معناداری در سطح خطای 0/05 بررسی می‌شود، بنابراین چون آماره آزمون t-value از مقدار بحرانی 1/96 و -1/96- بزرگ‌تر است، تمامی بارهای عاملی معنادار است (جدول شماره 3). در بررسی بارهای عاملی مربوط به متغیر تجربه حسی ملاحظه می‌شود در شاخص بینایی، وجود گلدسته‌ها، ایوان و گنبد کاشی‌کاری‌شده زیبا و فاخر با بار عاملی 0/762 بیشترین تأثیر، و تنوع در رنگ و فرم مصالح به‌کاررفته در بدنه مسجد با بار عاملی 0/540 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در شاخص شنوایی، وجود صداهای مطلوب و متنوع همچون اذان و تلاوت قرآن در مسجد با بار عاملی 0/967 بیشترین تأثیر، و وجود صداهای نامطلوب و اغتشاشات صوتی مانند تردد اتومبیل، همهمه و شلوغی در مسجد با بار عاملی 0/841 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در شاخص بویایی، وجود بوی عناصر طبیعی مانند خاک، آب، و گل و گیاه در فضا با بار عاملی 0/850 بیشترین تأثیر، و بوی خاص قابل استشمام در مسجد که حس تشخیص مکان مسجد از دیگر مکان‌ها را ایجاد می‌کند، با بار عاملی 0/613 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در شاخص چشایی، پخت‌وپز در ایام خاص (محرم و اعیاد) در مسجد با بار عاملی 0/748 بیشترین تأثیر، و وجود درختان و گیاهان میوه‌دار در محوطه اطراف مسجد با بار عاملی 0/581 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند.

سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان 1398

جدول شماره 3. بار عاملی و آماره آزمون مدل تحقیق (مسجد جوادالائمه)

سنجه	مؤلفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری	سنجه	مؤلفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری
ادراک حسی	نیاید	q1	0/540	6/846	0/000*	حس تعلق به مکان	عوامل کالبدی	q22	0/260	3/201	0/023*
		q2	0/648	7/882	0/000*			q23	0/649	3/779	0/000*
		q3	0/594	7/377	0/000*			q24	0/839	3/903	0/000*
		q4	0/585	7/296	0/000*			q25	0/855	3/910	0/000*
		q5	0/762	8/795	0/000*			q26	0/823	3/896	0/000*
		q6	0/602	7/458	0/000*			q27	0/822	3/895	0/000*
		q7	0/620	7/214	0/000*			q28	0/743	3/851	0/000*
		q8	0/967	21/131	0/000*			q29	0/484	3/562	0/000*
	شرفی	q9	0/941	20/198	0/000*		q30	0/333	3/149	0/000*	
		q10	0/841	18/234	0/000*		q31	0/747	12/543	0/000*	
		q11	0/850	10/106	0/000*		عوامل ادراکی و معنایی	q32	0/888	15/756	0/000*
	q12	0/827	9/931	0/000*	q33			0/894	15/903	0/000*	
	q13	0/774	9/496	0/000*	q34			0/902	16/106	0/000*	
	q14	0/799	9/703	0/000*	q35			0/787	16/213	0/000*	
	q15	0/613	9/320	0/000*	q36			0/914	16/403	0/000*	
	q16	0/581	7/943	0/000*	اجتماعی و فرهنگی			q37	0/366	5/242	0/002*
	q17	0/731	9/755	0/000*			q38	0/760	9/214	0/000*	
	q18	0/748	7/523	0/000*			q39	0/663	9/664	0/000*	
	q19	0/470	6/520	0/000*			q40	0/819	11/817	0/000*	
	q20	0/857	10/747	0/000*			q41	0/673	9/808	0/000*	
	بسواایی	q21	0/693	6/521	0/000*		q42	0/523	9/639	0/000*	
						رضایتمندی	q43	0/736	5/067	0/000*	
							q44	0/444	5/506	0/000*	
							q45	0/629	6/245	0/000*	
							q46	0/341	4/868	0/004	

در بررسی شاخص بساواایی نیز ایجاد فضاهای نیمه‌باز مانند ایوان در مسجد و قرارگرفتن در مقابل جریان آزاد هوا با بار عاملی 0/857 بیشترین تأثیر، و تنوع در جنس و بافت و مصالح، کف‌سازی و

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

ایجاد برجستگی و تورفتگی در بدنه‌های مسجد با بار عاملی 0/470 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در بارهای عاملی مربوط به متغیر حس تعلق به مکان ملاحظه می‌شود در شاخص عوامل کالبدی، دسترسی آسان و راحت به همه فضاها به‌ویژه فضاهای جنبی (وضوخانه و سرویس بهداشتی) و تجهیزات مسجد با بار عاملی 0/855 بیشترین تأثیر، و پرهیز از استفاده بدنه‌های صلب و بسته در مجاورت فضاهای عمومی (خیابان و محله) و وجود چشم‌انداز متنوع و مطلوب در مسجد با بار عاملی 0/260 کمترین تأثیر را بر این مؤلفه دارد. در شاخص ادراکی و معنایی، وجود فرم‌های ساده‌تر، قابل درک‌تر و هندسی‌تر شکل‌دهنده مسجد با بار عاملی 0/914 بیشترین تأثیر، و وابستگی عاطفی به مسجد و ایجاد حس دلتنگی نسبت به آن با بار عاملی 0/747 کمترین تأثیر را در مؤلفه مورد نظر دارد. در شاخص عوامل اجتماعی و فرهنگی، وجود گروه‌های مختلف اجتماعی از مردم محله در مسجد با بار عاملی 0/819 بیشترین تأثیر، و مدت زمان سکونت در محله و حضور در مسجد با بار عاملی 0/341 کمترین تأثیر را بر این مؤلفه دارد. در شاخص رضایتمندی، وجود ابعاد، اندازه و تجهیزات مسجد برای اقشار مختلف نمازگزاران (سالمدان، نوجوانان و بانوان و...) با بار عاملی 0/736 بیشترین تأثیر، و فعال کردن جداره‌های جلویی مسجد به وسیله استفاده از فعالیت‌های جاذب مردم و دارای تعامل با آن‌ها (همچون فروشگاه) با بار عاملی 0/444 کمترین تأثیر را در مؤلفه مورد نظر دارد. همچنین در جدول شماره 4 در بررسی تأثیرگذاری شاخصه‌های پژوهش ملاحظه می‌شود در متغیر تجربه حسی، شاخص شنوایی با بار عاملی 0/894 بیشترین تأثیر، و شاخص بینایی با بار عاملی 0/554 کمترین تأثیر را بر این متغیر دارند.

جدول شماره 4. تأثیر زیرمؤلفه‌ها بر متغیر تجربه حسی

t-value	مقدار P	بار عاملی	شاخصه‌ها
6/234	*0/000	0/554	بینایی
5/854	*0/000	0/871	بویایی
6/625	*0/000	0/894	شنوایی
7/324	*0/000	0/832	بساوایی
7/721	*0/000	0/815	چشایی

جدول شماره ۵. فرضیه‌های پژوهش در مسجد جوادالائمه

وضعیت فرضیه	t-value	مقدار P	بار عاملی	عوامل مؤثر	وضعیت فرضیه	t-value	مقدار P	بار عاملی	عوامل مؤثر
تأیید فرضیه	2/398	0/016	0/274	تأثیر حس تعلق به مکان از بُعد عوامل کالبدی بر رضایتمندی	تأیید فرضیه	3/516	0/000	0/522	تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بُعد عوامل کالبدی
تأیید فرضیه	3/302	0/000	0/324	تأثیر حس تعلق به مکان از بعد عوامل اجتماعی و فرهنگی بر رضایتمندی	تأیید فرضیه	8/250	0/000	0/663	تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد اجتماعی و فرهنگی
تأیید فرضیه	2/003	0/042	0/143	تأثیر ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل کالبدی	تأیید فرضیه	3/858	0/000	0/457	تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی
تأیید فرضیه	2/985	0/007	0/215	تأثیر ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل اجتماعی و فرهنگی	تأیید فرضیه	-2/366	0/018	-0/244	تأثیر عوامل کالبدی بر بعد ادراکی و معنایی
رد فرضیه	1/672	0/071	0/0873	ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل ادراکی و معنایی	تأیید فرضیه	-2/282	0/022	-0/241	تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر بعد ادراکی و معنایی
					تأیید فرضیه	2/361	0/018	0/191	تأثیر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی بر رضایتمندی

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

6-2. یافته‌های مسجد هفت‌درب

در بررسی مدل تحقیق در مسجد هفت‌درب براساس جدول شماره 6 ملاحظه می‌شود آماره آزمون t-value از مقدار بحرانی 1/96 و 1/96- بزرگ‌تر است، و تمامی بارهای عاملی معنادار هستند. در بررسی بارهای عاملی مربوط به متغیر تجربه حسی ملاحظه می‌شود در شاخص بینایی، ابعاد مناسب پنجره‌ها (بازشوها و غیره) و وجود چشم‌انداز مشاهده‌شدنی از داخل مسجد به خارج با بار عاملی 0/774 بیشترین تأثیر، و کاشی‌کاری زیبا و فاخر گلدسته‌ها، ایوان و گنبد با بار عاملی 0/503 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند.

جدول شماره 6. بار عاملی و آماره آزمون مدل تحقیق مسجد هفت‌درب

سنجه	مؤلفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری	سنجه	مؤلفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری
ادراک حسی	تجربه حسی	q1	0/723	8/478	*0/000	حس تعلق به مکان	عوامل کالبدی	q22	0/553	7/032	*0/000
		q2	0/754	8/765	*0/000			q23	0/678	7/079	*0/000
		q3	0/774	8/946	*0/000			q24	0/637	6/803	*0/000
		q4	0/766	8/875	*0/000			q25	0/747	7/504	*0/000
		q5	0/503	6/236	*0/000			q26	0/780	7/688	*0/000
		q6	0/755	8/771	*0/000			q27	0/710	7/286	*0/000
		q7	0/642	7/235	*0/000			q28	0/714	7/307	*0/000
	تجارتی	q8	0/763	5/370	*0/000		q29	0/383	5/647	*0/000	
		q9	0/634	5/205	*0/000		q30	0/489	5/647	*0/000	
		ببینی	q10	0/483	5/370		*0/000	q31	0/677	9/466	*0/000
			q11	0/613	5/632		*0/000	q32	0/696	9/764	*0/000
			q12	0/578	5/454		*0/000	q33	0/756	10/713	*0/000
			q13	0/655	5/824		*0/000	q34	0/770	10/951	*0/000
		q14	0/765	6/205	*0/000		q35	0/768	10/312	*0/000	

سنجه	مؤلفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری	سنجه	مؤلفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری
سنجه	تجارت	q15	0/497	5/213	*0/000	رضایتمندی	q36	0/691	9/682	*0/000	سطح معنی‌داری
		q16	0/562	5/957	*0/000		q37	0/678	7/552	*0/002	
		q17	0/221	2/745	*0/032		q38	0/601	8/120	*0/000	
		q18	0/545	5/623	*0/000		q39	0/614	7/016	*0/000	
		q19	0/405	4/980	*0/000		q40	0/710	7/810	*0/000	
		q20	0/704	8/152	*0/000		q41	0/724	7/909	*0/000	
		q21	0/680	6/232	*0/000		q46	0/494	5/898	0/004	
	بساوی	q42	0/774	9/087	*0/000		q43	0/681	8/181	*0/000	
		q44	0/604	7/378	*0/000		q45	0/659	7/652	*0/000	
		q43	0/681	8/181	*0/000						
		q44	0/604	7/378	*0/000						

در شاخص شنوایی، وجود صداهای مطلوب و متنوع همچون اذان و تلاوت قرآن در مسجد با بار عاملی 0/763 بیشترین تأثیر، و وجود صداهای نامطلوب و اغتشاشات صوتی مانند تردد اتومبیل، همهمه و شلوغی در مسجد با بار عاملی 0/483 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در شاخص بویایی، استفاده از مصالح دارای بو مانند خاک و گاه‌گل در مسجد با بار عاملی 0/765 بیشترین تأثیر، و بوی خاص قابل استنشام در مسجد که حس تشخیص مکان مسجد از دیگر مکان‌ها را ایجاد می‌کند، با بار عاملی 0/497 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در شاخص چشایی نیز وجود درختان و گیاهان میوه‌دار در محوطه اطراف مسجد با بار عاملی 0/562 بیشترین تأثیر، و وجود کاربری‌های مختلف مانند فراهم آوردن غذا و نوشیدنی در مسجد (در زیرزمین یا همجوار با مسجد) با بار عاملی 0/221 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد داشته‌اند.

در بررسی شاخص بساوی نیز ایجاد فضاهای نیمه‌باز مانند ایوان در مسجد و قرارگرفتن در مقابل

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

جریان آزاد هوا با بار عاملی 0/704 بیشترین تأثیر، و تنوع در جنس و بافت و مصالح، کف‌سازی و ایجاد برجستگی و تورفتگی در بدنه‌های مسجد با بار عاملی 0/405 کمترین تأثیر را بر حس رضایتمندی کاربران مسجد دارند. در بررسی بارهای عاملی مربوط به متغیر حس تعلق به مکان ملاحظه می‌شود در شاخص عوامل کالبدی، وجود فضاهایی در داخل مسجد برای جمع‌شدن و گفتمان نمازگزاران در کنار یکدیگر با بار عاملی 0/780 بیشترین تأثیر، و رعایت سلسله‌مراتب ورودی مسجد برای کنترل ورود به فضاهای مختلف آن (نظیر شبستان خواهران) با بار عاملی 0/383 کمترین تأثیر را بر این مؤلفه دارند.

در شاخص ادراکی و معنایی، استفاده از نمادها و نشانه‌های آیینی و بومی در مسجد با بار عاملی 0/770 بیشترین تأثیر، و وابستگی عاطفی به مسجد و ایجاد حس دلتنگی نسبت به آن با بار عاملی 0/677 کمترین تأثیر را دارد. در شاخص عوامل اجتماعی و فرهنگی، افزایش تعاملات اجتماعی و مشارکت با دوستان و آشنایان با بار عاملی 0/743 بیشترین تأثیر، و مدت زمان سکونت در محله با بار عاملی 0/494 کمترین تأثیر را بر این مؤلفه دارد. در شاخص رضایتمندی، معماری و تزئینات مسجد جهت گذراندن اوقات فراغت که باعث افزایش حس رضایتمندی در مسجد می‌شود با بار عاملی 0/774 بیشترین تأثیر، و فعال کردن جداره‌های جلویی مسجد به وسیله استفاده از فعالیت‌های جاذب مردم و دارای تعامل با آنها (همچون فروشگاه) با بار عاملی 0/604 کمترین تأثیر را بر این مؤلفه دارند.

همچنین در جدول شماره 7 در بررسی تأثیر‌گذاری شاخصه‌های پژوهش ملاحظه می‌شود در متغیر تجربه حسی، شاخص چشایی و بساوبی با بارهای عاملی 0/922 و 0/969 بیشترین تأثیر، و شاخص بویایی با بار عاملی 0/643 کمترین تأثیر را در این متغیر دارند.

جدول شماره 7. تأثیر زیر مؤلفه‌ها بر متغیر تجربه حسی

t-value	مقدار P	بار عاملی	شاخصه‌ها
5/421	*0/000	0/768	بینایی
4/930	*0/000	0/643	بویایی
4/322	*0/000	0/705	شنوایی
6/352	*0/000	0/969	بساوبی
5/852	*0/000	0/922	چشایی

سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان 1398

جدول شماره 8. فرضیه‌های پژوهش در مسجد هفت‌درب

وضعیت فرضیه	t-value	مقدار P	بار عاملی	عوامل مؤثر	وضعیت فرضیه	t-value	مقدار P	بار عاملی	عوامل مؤثر
تأیید فرضیه	2/325	0/012	0/445	تأثیر حس تعلق به مکان از بُعد عوامل کالبدی بر رضایتمندی	تأیید فرضیه	4/350	0/000	0/859	تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بُعد عوامل کالبدی
تأیید فرضیه	2/505	0/012	0/352	تأثیر حس تعلق به مکان از بعد عوامل اجتماعی و فرهنگی بر رضایتمندی	تأیید فرضیه	4/516	0/000	0/929	تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد اجتماعی و فرهنگی
تأیید فرضیه	3/124	0/032	0/382	تأثیر ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل کالبدی	تأیید فرضیه	2/676	0/000	0/233	تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی
تأیید فرضیه	3/863	0/000	0/327	تأثیر ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل اجتماعی و فرهنگی	تأیید فرضیه	2/145	0/032	0/322	تأثیر عوامل کالبدی بر بعد ادراکی و معنایی
رد فرضیه	1/236	0/102	0/0431	ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل ادراکی و معنایی	تأیید فرضیه	2/210	0/026	0/337	تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر بعد ادراکی و معنایی
					رد فرضیه	1/474	0/141	0/185	تأثیر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی بر رضایتمندی

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی

7. بحث و نتیجه گیری

در پژوهش حاضر به بررسی تأثیر تجربه حسی بر رضایتمندی از مساجد با در نظر گرفتن نقش میانجی مؤلفه‌های تجربه حسی پرداخته شد. به این منظور پرسش‌نامه‌ای تدوین و در اختیار افراد در مسجد جوادالائمه و مسجد هفت‌درب قرار گرفت. با توجه به نتایج تحقیق ملاحظه شد بارهای عاملی تمامی گویه‌ها در هر دو مدل در مساجد جوادالائمه و هفت‌درب معنادار است که نتایج هریک از فرضیه‌های پژوهش به تفکیک مساجد و با توجه به جداول 5 و 8 به قرار زیر است:

1. با توجه به نتایج فرضیه‌ها ملاحظه شد بار عاملی ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی در مسجد جوادالائمه برابر $0/522$ بوده که با توجه به مقدار $t = 3/516$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با $0/859$ بوده که با توجه به مقدار $t = 4/350$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت ادراک حسی در مسجد هفت‌درب تأثیر بیشتری بر حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری؛ تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

2. بار عاملی ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد اجتماعی و فرهنگی در مسجد جوادالائمه برابر با $0/663$ بوده که با توجه به مقدار $t = 8/250$ معنی‌دار است و در مسجد هفت‌درب برابر با $0/929$ بوده که با توجه به مقدار $t = 4/516$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت ادراک حسی در مسجد هفت‌درب تأثیر بیشتری بر حس تعلق به مکان از بعد اجتماعی و فرهنگی دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

3. بار عاملی ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی در مسجد جوادالائمه برابر با $0/457$ بوده که با توجه به مقدار $t = 3/858$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با $0/223$ بوده که با توجه به مقدار $t = 2/767$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت ادراک حسی در مساجد جوادالائمه تأثیر بیشتری بر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

4. بار عاملی عوامل کالبدی بر بعد ادراکی و معنایی در مسجد جوادالائمه برابر با $-0/244$ بوده که با توجه به مقدار $t = -2/366$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با $0/322$ بوده که با توجه به مقدار $t = 2/145$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت عوامل کالبدی بر بعد ادراکی و معنایی در مساجد هفت‌درب تأثیر مثبت و در مسجد جوادالائمه تأثیر منفی دارد و محل قرارگیری

مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

5. بار عاملی عوامل اجتماعی و اقتصادی بر بعد ادراکی و معنایی در مسجد جوادالائمه برابر با 0/241- بوده که با توجه به مقدار $t = 2/282$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با 0/337 بوده که با توجه به مقدار $t = 2/210$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت عوامل اجتماعی و اقتصادی بر بعد ادراکی و معنایی در مساجد هفت‌درب تأثیر مثبت و در مسجد جوادالائمه تأثیر منفی دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

6. بار عاملی حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی بر رضایتمندی در مسجد جوادالائمه برابر با 0/191 بوده که با توجه به مقدار $t = 2/361$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با 0/185 بوده که با توجه به مقدار $t = 1/474$ معنی‌دار نیست؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی بر رضایتمندی در مساجد هفت‌درب تأثیر معنی‌داری ندارد، اما در مسجد جوادالائمه تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

7. بار عاملی حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی بر رضایتمندی در مسجد جوادالائمه برابر با 0/274 بوده که با توجه به مقدار $t = 2/398$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با 0/445 بوده که با توجه به مقدار $t = 2/325$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی بر رضایتمندی در مسجد هفت‌درب دارای تأثیرگذاری بیشتری است. محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل می‌کند.

8. بار عاملی حس تعلق به مکان از بعد عوامل اجتماعی و فرهنگی بر رضایتمندی در مسجد جوادالائمه برابر با 0/324 بوده که با توجه به مقدار $t = 3/302$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با 0/352 بوده که با توجه به مقدار $t = 2/505$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت این بارهای عاملی اختلاف چندانی در مساجد هفت‌درب و جوادالائمه ندارد، بنابراین محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر این دو متغیر را تعدیل نمی‌کند.

9. بار عاملی ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل کالبدی در مسجد جوادالائمه برابر با 0/143 بوده که با توجه به مقدار $t = 2/003$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با 0/382 بوده که با توجه به مقدار $t = 3/124$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت ادراک حسی بر

رضایتمندی با نقش میانجی عوامل کالبدی در مساجد هفت‌درب تأثیر معنی‌داری دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر دو متغیر را با نقش عوامل کالبدی تعدیل می‌کند.

10. بار عاملی ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل اجتماعی و فرهنگی در مسجد جوادالائمه برابر $0/215$ بوده که با توجه به مقدار $t = 2/975$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با $0/327$ بوده که با توجه به مقدار $t = 3/863$ معنی‌دار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل اجتماعی و فرهنگی در مساجد هفت‌درب تأثیر معنی‌داری دارد و محل قرارگیری مسجد در بافت شهری تأثیر دو متغیر را با نقش عوامل اجتماعی و فرهنگی تعدیل می‌کند.

11. بار عاملی ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل ادراکی و معنایی در مسجد جوادالائمه برابر $0/0873$ و با مقدار $t = 1/672$ معنی‌دار است. در مسجد هفت‌درب این میزان برابر با $0/0431$ بوده که با توجه به مقدار $t = 1/236$ معنی‌دار نیست؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت ادراک حسی بر رضایتمندی با نقش میانجی عوامل ادراکی و معنایی در مسجد هفت‌درب تأثیر معنی‌داری ندارد، اما در مسجد جوادالائمه تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و محل قرارگیری مسجد تأثیر در بافت شهری دو متغیر را با نقش عوامل ادراکی و معنایی تعدیل نمی‌کند.

با توجه به یافته‌های مربوطه و همچنین بارهای عاملی به‌دست‌آمده ملاحظه شد ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مسجد هفت‌درب و مسجد جوادالائمه تأثیر بسزایی دارد؛ در نتیجه رعایت الگوهای حسی در طراحی عناصر تشکیل‌دهنده مساجد موجب افزایش حس رضایتمندی به مساجد محله‌ای می‌شود و ایجاد و تقویت الگوهای معماری حسی انطباقی در مکان‌های مذهبی را به دنبال دارد؛ از این رو توجه بیشتر به جنبه‌های حسی مساجد محله‌ای برای طراحان امری ضروری است و انجام اقدامات اثربخش در بازآفرینی الگوهای حسی در معماری مساجد محله‌ای ایرانی - اسلامی، کلید موفقیت در سیستم عملکرد آن است.

باید اذعان داشت هرچه بخواهیم مسجد محله‌ای به‌عنوان نهادی داوطلبانه، مردمی، غیرانتفاعی و مذهبی در تحقق کارکردهای مختلف اجتماعی - دینی خود اثربخش‌تر باشد، ضرورت شناخت الگوهای معماری حسی تطبیقی و همچنین حرکت عقلانی، مؤمنانه و متعهدانه در جهت ایجاد تمدن نوین اسلامی همراه با پیشرفت متناسب با آرمان‌های زیست‌بوم ایران بیشتر احساس می‌شود.

فهرست منابع

- احمدیان، محمدعلی؛ عرفانیان، سمیرا (1394)، «بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد»، مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، سال دوم، شماره 1.
- ایروانی، محمود؛ خداپناهی، محمدکریم (1371)، روانشناسی احساس و ادراک، تهران: انتشارات سمت.
- پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر، علی (1391)، «الگوی پیشنهادی محله با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی - اسلامی»، فصلنامه علمی پژوهشی شهر ایرانی اسلامی، شماره دهم.
- خدائی، جواد؛ خزاعی، مریم (1395)، «ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به‌عنوان مکانی برای سکونت»، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهری، شماره هجدهم.
- زرگر، اکبر (1386)، راهنمای معماری مسجد، وزارت مسکن و شهرسازی، دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری، تهران: انتشارات دید.
- غروی‌ان، محسن (1391)، «مسجد و مهندسی فرهنگی در جامعه جهانی»، ماهنامه پاسدار اسلام، شماره 370.
- فلاح، محمدرضا (1385)، «حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن»، نشریه هنرهای زیبا، شماره 26، صص 57-66.
- لطفی، افسانه؛ زمانی، افسانه (1394)، «نقش مؤلفه‌های منظر حسی در کیفیت محورهای مجهز محلی»، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهری، شماره سیزدهم.
- مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (1378)، دانشگاه تهران، دانشگاه هنر، ص 56.
- موسوی خمینی، روح‌الله (1378)، صحیفه نور، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- هولود، راناتا؛ خان، حسن‌الدین (1390)، «مسجد و جهان مدرن، معماری، بانیان خصوصی، حامیان دولتی»، نشریه تفکر معماری، ص 21.
- Adams, Mags (2008), Sensory urbanism: sense walking as a methodological device, university of Salford.
- Asif, Nayeem and Utaberta, Nangkula and Arman Sarram, Arman (2018), "Design framework for urban mosque in the city of kuala lumpur: a qualitative approach", International Journal of Architectural Research, Vol. 12, Issue 3.
- Francescato, G., Weidemann, S., Anderson, J.R., Chenoweth, R. (1989), Residents satisfaction in HUD- assisted housing: Design and Management factors, Washington DC: Department of Housing and Urban Development
- Henshaw, Victoria, & et.al. (2013), Researching Urban Olfactory Environments and Placethrough Sense walking, University of Salford.
- Landry, Charles (2008), The Art of City Making, Routledge Journals.
- Lehman, Maria Lorena (1970), Adaptive Sensory Environments, London.
- Lyons, Frank, (2018), The Architecture of Nothingness An Explanation of the Objective Basis of Beauty in Architecture and the Arts, London.

تأثیر ادراک حسی بر افزایش رضایتمندی در مساجد محله‌ای و ارائه الگوهای معماری ایرانی - اسلامی